

Irodalmi csatározások

Vörösmarty körül

Adalék Szerb Antal irodalomszemléletéhez

A *Magyar irodalomtörténet*, illetve a Szerb Antal egyéb, magyar irodalmi tárgyú tanulmányainak lapjain kibontakozó értékrendszer és fejlődésrajz számos ponton felborította a maga korában érvényes akadémikus irodalomtörténet-írás koncepcióját. A konzervatív magyar irodalomszemlélet ellenében hatott Petőfi és Arany portréján túl Vörösmarty-ábrázolása is. A portré, melyet Vörösmartyról fest, tulajdonképpen a nyugatosok Vörösmarty-eszményének lenyomata, a századelő irodalmi forradalmának hagyományát folytatja, Schöppflin Aladár és Babits Mihály Vörösmarty-tanulmányainak ihletésében fogant. Így, noha szembeszáll a konzervatív irodalomtörténet-írás főként Beöthy és Horváth által képviselt hagyományával, tudatosan rebellis értékszemlélete ellenére sem jelent forradalmi változást Vörösmarty megítélésében.

A magyar irodalmi fejlődés csúcspontját a nemzeti klasszicizmusban fellelő, elsősorban Horváth János nevéhez fűzhető népies-nemzeti konzervatív irodalomtörténet-írás mintha marginalizálná, elhomályosítani igyekeznék Vörösmarty alakját az Arany János-i vonulattal szemben. Nem véletlen, hogy éppen Vörösmarty megítélésében ragadható meg legegységertelműbben a szemléletbeli különbség a nemzeti klasszicista értékrend és hagyomány, valamint a nyugatos irodalomtörténeti rendszer között. Erről még lesz szó, előbb azonban idézzük fel Horváth János Vörösmarty-viaszfiguráját mint egybevetésünk kiindulópontját. Horváth főként a *Nyugattal* folytatott polémiájában Vörösmartyt gyakorlatilag a másodvonalba utalja, Petőfi és Arany mögé. Stílromantikusként tartotta, a stílromantika pedig az ő szemében csakis a nemzeti klasszicizmus mögött kaphat helyet. A stílromantika fogalma alatt némi leegyszerűsítéssel tökéletlen vagy kezdetleges klasszicizmust ért, a gondolat és a nyelv közti aránytalanságot, a nyelv túlburjánzását, díszítmény-jellegének dominanciáját a gondolattal szemben. Vörösmarty Kenyeres Zoltán kifejezésével élve „visszának mutatkozó jelenség”¹ a csúcst jelentő Aranyhoz vezető úton. Vörösmarty ihlete „nem ismeri a tervszerű érlelést, a kompozíciót, legalább nem azt, mit tökéletesnek, egyensúlyozottnak szo-

1 KENYERES Zoltán: *Vázlat Horváth Jánosról*. in: Kenyeres Zoltán: *Korok, pályák, művek*. Akadémiai Kiadó. 2004. 184.

2 HORVÁTH János:
*A magyar irodalom
fejlődéstörténete.*
Akadémiai Kiadó.
Budapest. 1976.
308.

3 Uo. 309.

4 Uo. 306-7.

5 KENYERES. 2004.
184.

kás mondani. Kevésbé ismeri az eleve kitervelést, mint a klasszikus Arany; s nincs a klasszikus Petőfi naiv épségérzékével megáldva. Az ő formaigénye nem belső elrendelkezés, hanem szakadatlan önkifejezés. Alkotásának formaművészeti eleme nem a gondolati idomra, hanem a nyelvi külsőülésre irányul”.² A felszínesség vádjától ugyanakkor megvédi, mondván, a költői stíl érdeke Vörösmartynál csaknem önálló. Ezalatt azt érti, hogy a stílus nála önálló ihlethordozó. „Ami a nyelvújításban, írja, esztétikai ösztön volt – a »szép« nyelvre törekvés –, éppúgy Vörösmartyban érte el legpompásabb megvalósulását, mint a kor erkölcsi líraisága, nemes, a közösségi kötelekeket kereső alanyisága. Ez utóbbival való együtt járása biztosította stíljének magasrendű, nemes magyarságát, s mentette meg az öncélú költői nyelv külön vagy piperkőc mesterkéltégeitől; az avatta élő és megújított, népi és régi nyelvkincs első nagy összefoglalójává – az emelkedetten szubjektív nemben. Mert bármily sokszerű hatásokra képes is a nyelv – mámoros hevülés, tündéri báj, enyelgés, áhítat, humor, borongás, pompázó ragyogvány vagy dúltság változatai szintűgy, mint az »utánozhatatlan gyöngédség«, »felséges egyszerűség«, »szent áthatottság« Kemény Zsigmondtól csodált együttese: mindenkor valami nemes, magyar méltóság férfias díszében jelennek meg benne. Nem személyes dísz ez, hanem a nyelvközösségé, a magyarságé, melyet lélemben, ihletett tudatban ünnepélyes emberséggel folyvást képvisel.”³ Vörösmarty elsősorban tehát azért visszásnak tetsző jelenség Horváth nemzeti klasszicizmusához képest, mert „a klasszikus eszményi törekvések s a romantikus időszerű hajlamok kibékítetlen líraisága, mi az említettek egyéni végzete volt, egy első megoldáshoz jutott el Vörösmartyval, melyben a romantikum az uralkodó elem, amint majd Petőfivel és Arannyal egy második megállapodás következik, mely a romantika némi visszafejlesztésével a klasszikus művészet jegyében áll.”⁴ Ezzel Horváth nemcsak azt akarja mondani, hogy Vörösmartyt Aranyék előkészítőjének tekinti, hanem egyben tanúskodni kíván a magyar irodalmi hagyomány kettős természete mellett is, vagyis annak tétele mellett, „a nemzeti irodalom a klasszicizmus és a romantika egymással kiengesztelődő egybefonódásából született meg”.⁵ Erre a gesztusra azért van szüksége, hogy Vörösmarty végső soron elválaszthatatlan legyen a nemzeti klasszicizmus óriásaitól.

Szerb Vörösmarty-képe ettől lényegesen eltérő, a nyugatos irodalomszemlélet szellemében készült portré alapján az életmű értékét éppen az adja, amiben eltér a Petőfi és Arany nevével fémjelzett nemzeti klasszicizmustól. Előbb azonban az előzmények. Lapozzuk fel Schöpflin Aladár tanulmányát Vörösmartyról, mely amellet, hogy Szerb sorvezetője, egyben a nyugatos szemlélet és a konzervatív koncepció összeütközés-sorozatának egyik első állomását is képviselte.

Schöpflin szembeállítja egymással némi erőszakolt periodizációval a szabadságharc előtti és a bukás utáni Vörösmartyt, a harmoni-

kus lelkű férfit és a lelki egyensúlyát veszített aggastyánt. Az egyik Vörösmarty a nemzet költője „a negyvenes évek értelmében”, politikai szerepet vállalt költő, akinek költészete, mivel „politikai jellegű volt, amint betöltötte politikai hivatását, történeti jellegűvé lett, elvesztette aktualitását”.⁶ Ez a Vörösmarty, ahogy Schöpflin fogalmaz, már csupán az irodalomtörténeté, nem az olvasóközönségé. A másik Vörösmarty a belsőleg összetört bujdosó, a vértanú, a lelkének démonaitól meggyötört áldozat, a *Vén cigány* költője. Ez a költemény, mely mind közül a legszuggesztívebb, írja Schöpflin, „új hangon van írva, nem a Szózat költőjének hangján. A reménykedés az alaphangja, de a háttérben ott van a tegnapi elkeseredett reménytelenség. A költő lázban ég, izgatottan, tétovázva beszél, a gondolat és a szó nem simul össze oly pontosan, mint valaha, a régi egészséggel és hittel együtt odavan a régi biztonság és higgadság is. A szenvedély lett úrrá a költő fölött, mámorossá teszi, beleviszi a pusztulás képeinek rajzába s folyton a végletekben csapong. A szavak minduntalan el akarnak szakadni a gondolattól, eltávolodnak tőle, meg visszaesnek bele, a szimbólumok idegesen torlódnak egymásra, kisiklatják egymást helyükből, minduntalan az olvasónak kell kiegészíteni a hangulat továbbrezgetésével, amit a szavak félbehagynak. Nincs semmi retorika, a költő nem áll tetszetős pózban”.⁷ Ez a közvetlenség az alapja annak, hogy a másik Vörösmarty lírája a századelőn élőnek hathatott, ezzel nyúlhatott át Vörösmarty a mintegy félszáz évvel későbbi korszak költészetébe: „Ma leginkább és legelső sorban közvetlenséget keresünk a költőben (...) S ha a legifjabb magyar lírában itt is, ott is látjuk a törekvést, amely tradíciót keresve magának, Vörösmartyhoz próbál csatlakozni, a csatlakozó pont a *Vén cigány*, amellyel a költő tovább is ható tényezője marad a magyar költészetnek. A mai emberhez az öreg, beteg Vörösmarty áll közelebb, mert az ő lelkében ismerünk rá jobban a mi ellentétektől szaggatott, diszharmonianak közt vergődő, benuulásában időnként görcsösen föllobbanó lelkünkre.”⁸ Ezzel a Schöpflin által felvázolt Vörösmarty-képpel azonosul Szerb Antal, aki szintén hangsúlyozza, hogy a koszorús költő az utókort, Szerb jelenét, kevésbé képes megszólítani, mint a lelkének alvilágával hadakozó költőóriás: „Mint koszorús költő, távol áll őszintén-mai szívüinktől; ami szép és nagy benne, az is historikum. Magasan a sokaság felett tornyosodó alakjában nem érezzük azt a meghitett és múlhatatlanul közénk tartozót, akit Arany Jánosban szeretünk, és leghíresebb versei olvasása közben, míg gyönyörködünk a vers tiszta pompájában, csodálkozva vesszük észre: mily rég is volt mindez. De van egy másik Vörösmarty is: a hexameterrengetegben itt-ott felcsillan egy kép, egy sor, egy furcsa szerkezet, mely megborzongat a horror sacri érzetével, vagy elmerengésre hajt önnön sorsunk fölött, és visszhangot kelt végső mélységeinkből. A sorok mögött fájdalmakat, titkos tapasztalatokat, egy egész rejtett élet sötét gazdagságát sejtjük egyszerre. Bonyolultságok, meghasonlottságok, különös lélekutak, a gyötrően finommá lett ember belső végzetei revelálód-

6 SCHÖPFLIN Aladár: *A két Vörösmarty*. in: *Nyugat*. 1908. 11. szám

7 Uo.

8 Uo.

9 SZERB Antal: *Vörösmarty-tanulmányok*. in: SZERB Antal: *Gondolatok a könyvtárban*. Magvető. Budapest. 1981. 365. 366.

10 SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Magvető. Tizenegyedik kiadás. 287.

11 vö. Uo. 295.

12 Uo. 298.

13 SZERB Antal: *Vörösmarty-tanulmányok*. 440.

14 Uo. 379. 380.

nak előttünk, világok, melyek csak a XX. században tudatosodtak, nekünk mindennél fontosabb világok, melyeket hiába keresünk Arany vagy Petőfi verseiben. Ezek a sorok megmaradnak bennünk, mintha napjainkban írták volna őket. Úgy érezzük, hogy a mi tartalmunkat mondják ki, és szabadítják fel; az ilyen sorok adnak a költészetnek létértelmet. Rájövünk egy nagy igazságra, ami meglehetősen keveset mondó, de a szubjektív művészetátélés szempontjából több, mint értékítélet: Vörösmarty az első modern költő.”⁹ Késő közönségét az ragadja meg Vörösmartyban, ha lényeges, személyes mondanivalója kitör az önként vállalt feladatművészet kalodájából. Szerb Vörösmarty képzeletének megszállottság-jellegét hangsúlyozza, mintha legnagyobb műveit önkívületben alkotta volna, ez magyarázza jelentősebb verseiben a szándék és a megvalósulás közti nagy távolságot. „Szándékaiiban Vörösmarty nem akart többet, mint amennyit a korszellem és nemzedékének diadalmas nacionalizmusa megköveteltek. Szándékai tulajdonképpen feladatok voltak, mint a klasszicisztikus költő szándékai: fényes képeket festeni a múlt napjaiból, munkás hazaszeretetre buzdítani az elfáradókat, megnyerni az úri hölgyeket stb. De amikor az alkotáshoz látott, megnyílt valami zsilip, és a hazafias és polgári feladatot elsöpörték képzeletének vad démonai, és a világ négy sarkából besüvítették titokzatos meséiket. (...) Öregkorában, elborult elmével, már nem tudott tovább uralkodni lelkének gyönyörű szörnyetegjein, előtörtek és győzedelmeskedtek a félig halott fölött, aki ekkor írta legcsodálatosabb alkotásait.”¹⁰ Szerb Antal ebben látja a vízvonalstót Vörösmarty életművében, a feladat, illetve a fantázia dominanciájában. A férfi Vörösmarty a háttérbe szorítja képzeletének sötét erőit, hogy a szent céloknak áldozhassa önmagát. A feláldozott szubjektivitást ellensúlyozó magasztos eszményt Vörösmarty számára a hazaszeretet jelenti.¹¹ A kései Vörösmartyt, mikor „a férfikor kötelesség-tógája lehullt róla”,¹² gát és zsilip híján elemésztették képzeletének démonai. „Elméjének elborulása (...) nem is volt más, mint visszahozhatatlan alászállás az önmaga mélyeibe.”¹³ Ez, a lelke mélyének hangot adó Vörösmarty a nyugatos irányzat egyik büszkén vállalt irodalmi öse, ezt a Vörösmartyt állítja piederstálra Szerb Antal is: „Ő az első irodalmunkban, aki az Én és Világ antitézisében határozottan az Én pártjára áll, és a világot bizonyos fokig kizárja énjéből. Énjének mélyebb rétegeiben száll alá, oda, ahol az intim, a külvilág által alig befolyásolt érzelmek, a nemes és oktalannak látszó bánatok és a végtelenbe vesző homályos vágyak laknak. Költészete ennek a mélyebb világnak a megvalósulása. Rejtett bánatai és vágyai a költészet által válnak igazán élhetőekké a számára (...) aki az élettől elfordul, az a halállal rokon. Azokban a mélységekben, ahova a magába forduló Vörösmarty, mint valamennyi nagy kortársa, alászállt, előbb-utóbb találkoznia kellett a halálgondolattal.”¹⁴ Vörösmarty már önmagát éneklí, a feladatköltészet kielégítetlenül hagyja, költőként legfőbb mondanivalója önmaga. Pontosabban önmagának mélyei. A vallo-másnak ez a kényszere rokonítja őt a modern lírikusokkal. Fontos

ugyanakkor, hogy „vallomásai nem jöttek a lírikus költő közvetlenségével, mint Petőfinél, hanem mindig robbanásszerűen, gátakat bontva, forma ellen, ott, ahol legkevésbé volt várható”.¹⁵ Az alászállás, az önmagába süllyedés gesztusának hangsúlyozása Szerb romantika-értelmezésével függ össze. A romantika legfőbb hozadékát abban látja ugyanis, hogy „egy emelettel mélyebben vetette meg a költészet alapját”.¹⁶ A költészet ott vetette meg a lábát, ahol a termékeny lélekmélyi félhomályban mondák, legendák születnek, „ahol az emberi megismerés ősi szimbólumai laknak”.¹⁷ Az alkotó ezeket a szimbólumokat hozza fel a tudat fényére, és ennek a sajátos megismerés-folyamatnak az eredménye a költészet. „Az alkotó megismerésnek ezt a magaslati vagy mélységi pontját, ahol a világok rejtett titka kitárul, a magyar irodalom kétszer érte el, a magyar szellem két nagy megrázkódtatásakor. Egyszer, mikor a kezdet lendülete vitte, Vörösmartyban, és egyszer, mikor az enyészet árnya hullott rá, Ady Endrében.”¹⁸ A tudattalan mélyrétegeiben azonban nemcsak „ősvilági borzongásra” talál, hanem egyben „haláltágra” is érzéklik.¹⁹ „Vörösmarty költészete a halál és az enyészet jegyében áll; ez a szubjektív mondanivaló, ami mindig megszólal, amikor szóhoz juthat a feladattól, és ami végtelen perspektívákat, a nemlétezés óceánját sejteti Vörösmarty legszebb hasonlatai mögött.”²⁰ Vörösmarty ezen a ponton újra Adyval állítódik párhuzamba, az enyészet igézete, a „halál-édeség” zamata rokonítja őket, a magyar költészetben Vörösmarty és Ady volt „leginkább a halál rokona, ők küzdöttek legtöbbet a démon ellen, melynek hívószava az enyészet békessége felé vonz”.²¹

Visszatérve gondolatmenetünk kiindulópontjához, a nemzeti klasszicizmus irodalomtörténeti iránya és a nyugatos irodalomszemlélet közti, legteljesebben a Vörösmarty-portréban kiütköző felfogásbeli különbséghez: minden olyan vélemény, mely Vörösmartyban nem az Aranyhoz vezető út egy közbülső állomását látja, hanem egy önálló kezdeményt, egy, az Aranyénál távolabbi jövőre, a 20. század elejére perspektívát nyitó mintaképző erőt, megkérdőjelezi a nemzeti klasszicista értékrend és felfogás helyességét, egyedüli üdvözítő voltát. Szerb Antal és a *Nyugat* ilyen véleményt fogalmazott meg, részben irodalmi őskeresésével összefüggő buzgalmában, részben az akadémikus szemlélet kőtábláinak lerombolását célul kitűző lázadásában.

15 Uo. 439.

16 SZERB Antal:
Magyar irodalomtörténet. 284.

17 Uo.

18 Uo. 285.

19 Uo. 286. 290.

20 Uo. 290.

21 Uo. 291.